

EFENDİ KELİMESİNDEN HAREKETLE NASREDDİN HOCA'NIN KİMLİĞİ HAKKINDA GÖRÜŞLER*

Rıdvan ÖZTÜRK**

ÖZET

Dildeki kelimeler toplumdilbilim açısından incelendiği zaman ilginç sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bu incelemeler, genelde kabul edilmiş ama delillendirilmesinde sıkıntı duyulan müphem konulara ışık tutabilmektedir. “efendi” kelimesi de bunun güzel örneklerinden biridir.

Bu kelime Yunanca kökenlidir. Anadolu Selçukluları döneminde Bizans Yunancasından Türkiye Türkçesine geçmiştir. Türkiye Türkçesi kanalı ile de Türkmençe, Özbekçe, Kırgızca ve Uygurca gibi Türk yazı dillerine yerleşmiştir. Türk dünyasının genelinde bilinen ve sevilen bir tip olan Nasreddin Hoca, özellikle Türkmenistan’da, Özbekistan’da, Tacikistan’da, Kırgızistan’da ve Çin’in Uygur bölgesinde “efendi” diye adlandırılmaktadır.

Bu yazıda, “efendi” kelimesi ve anlamlarından hareketle, Nasreddin Hoca’nın nereli olduğu, yaşadığı dönem ve fıkralarının yayılma yönü üzerinde durulmuştur. Ayrıca Nasreddin Hoca’nın Ahi Evren olduğu iddiası da sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: efendi, Nasreddin Hoca, Ahi Evren, toplumdilbilim, fıkra

ABSTRACT

Interesting results arise when the words in language is analysed in socio-linguistik. This analyses can throw light on a cloudy subject which is unproven but accepted in general. Efendi words is one of the good examples of this.

This word is Greek origin. It came down from Byzantine Empire Greek to Turkey Turkish in Anatolia Seljuk period. It settled down to Turkish literary Languages as Turkoman Turkish, Uzbek Turkish, Kirghiz Turkish, and Uyghur Turkish through the channel of Turkey Turkish.

The Nasreddin Hodja is a character who is known and liked in almost all Turkish World. The Nasreddin Hodja has been designated by being “efendi” in Turkmenistan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan, and region of Uygur in China.

In this study, it was mentioned that where was the Nasreddin Hodja from and period which was Nasreddin Hodja live and direction of anecdote spreading by taking into consideration of “efendi” words and its means. Moreover, allegation of the Nasreddin Hodja was Ahi Evren ascertained.

Keywords: efendi, the Nasreddin Hodja, Ahi Evren, socio-linguistik, anecdote

GİRİŞ

Dilden hareketle toplumun özellikleri hakkında bir takım belirsizlikleri, açıkça söylenmemiş olanları ortaya çıkarabilmekte, varsayılanları delillendirebilmekteyiz. Bu anlamda dil toplumun gününün ve dününün bir yansıtıcısı olarak görünmektedir. Bir örnekle açacak olursak; Kıbrıs’a Anadolu’dan göç edenlerin göçü ile ilgili tüm ayrıntılar Osmanlı arşivlerinde kayıtlıdır (Orhunlu, 94; Gökçe, 4). Bu arşivdeki bilgiye, Hasan Eren’in Kıbrıs’ta kullanılan dar bölge kelimelerin Anadolu’da hangi bölgelerde kullanıldığını

* Bu yazı, 27 Haziran – 1 Temmuz 2006 tarihleri arasında Gaziantep’te düzenlenmiş olan “VII. Milledearası Türk Halk Kültürü Kongresi”nde sunulan bildirinin düzenlenmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi

ortaya koyan çalışmasında da ulaşılmıştır (Eren). Bölge ağız özellikleri, ses yapısı, bölgeye has kullanılan ekler veya kelimeler, vurgulamalar gibi özelliklerin gerisinde akrabalık yapısının, aynı boydan, aynı soydan gelmenin olduğunu söylemek mümkündür. Burada “efendi” kelimesinden hareketle, kelimenin seyrini ve bu seyirle birlikte kavramın yönünü göstermeye çalışacağız.

“EFENDİ” KELİMESİ HAKKINDA KISA BİLGİ

Türkiye Türkçesinde “efendi” kelimesi

Türkçe Sözlük’te “efendi” kelimesinin genellikle unvan olarak kullanılışı ön plana çıkar. Eskiden eğitim görmüş kişilerin özel adlarından sonra kullanılan, günümüzde ise “bey” unvanından farklı özel adlardan sonra kullanılan ikinci derece bir unvan olarak belirtilmiştir. Yine “koca” ve mecazi olarak da “saygıdeğer, ince, çelebi” gibi yan anlamları da bulunmaktadır. Ünlem olarak da kullanılan bu kelimenin asıl anlamı “buyruğu yürüyen, sözü geçen kimse; adam, bey, bay”dır.

“efendi” kelimesi söz dizimi içinde isim, sıfat, zarf, ünlem, doldurma söz olarak kullanım alanı bulmuştur: efendibaba, efendi efendi, efendi gibi yaşamak, efendiden bir adam, efendim nerede ben nerede, efendime söyleyeyim; efendim, efendicağızım; efendice, efendilik. (Tietze, 690; TDK 1988, 432–433).

Esas itibarıyla resmiyet, devlet görevliliği anlamlarını ifade eden bu kelime, zamanla bu resmi sıfatın beraberinde bulundurması gereken saygı, tahsilli olma ve halka yakın olma gibi özelliklere sahip olan kişileri ifade etmede de sıfat veya unvan olarak kullanılmıştır.

Efendi kelimesinin kökeni ve geçmişi hakkında

Efendi kelimesinden bahseden gerek sözlükler olsun, gerekse ansiklopedik bilgiler veren yayınlar olsun kelimenin Yunanca asıllı olduğu konusunda hemfikirler. Yunanca (Rumca) asıllı olan kelime; **efendi** ~ **Oyun** *afthéntis* *avθévτης* bey, efendi, saygı hitabı ~ **EYun** *authéntēs* reşit ve mümeyyiz kişi, vekil olmayan, asil anlamlarında olup, < *authéntein* sorumluluk ve yetki sahibi olmak kökünden türemiştir. (Nişanyan, Tietze, 690)

Yine Yunanca Türkçe Sözlük’te “efendi” kelimesi; **kirios** “bey, beyefendi, sayın, bay, koca, centilmen, mazbut, sahip” ve **arhondas** “bey, ağa, hâkim, baş, reis, hükümdar, emir” anlamlarına geldiği görülmektedir. (YTS 115, 415) **arhondas** kelimesinin kökü olan “**arhondia**” kelimesi de soylu görünüş, asalet anlamlarındadır (YTS 115). Başlangıçta mutlak hakim veya bir kölenin ya da cariye sahibinin sahibi olan kimse demektir. (Banarlı, 123).

Kelimenin geçmiş dönemlerdeki kullanılışı ile ilgili kaynaklarda verilen bilgilerden hareketle, “efendi” kelimesinde şu genel özellikleri tespit edebiliriz:

1. Kelime Türkçeye Anadolu’da Selçuklular döneminde Bizans Yunancasından geçmiştir.

Efendi Kelimesinden Hareketle Nasreddin Hoca'nın Kimliği Hakkında Görüşler

Bu konu ile ilgili en geniş bilgiyi Köprülü vermektedir. Köprülü, özellikle Jean Psichari'nin[•] ve ve Jean Deny'nin “efendi” kelimesi hakkında verdiği izahatları kelimenin epeyce tetkik edilmesine rağmen, kelimenin Anadolu Türkçesine ne zaman geçtiğinin o zamana kadar tespit edilemediği için bu hususta bilgi vereceğini bildirir:

“efendi kelimesine gelince, Bizans'tan Türklere geçtiği muhakkak olan ve şimdiye kadar epeyce tetkik edilen bu kelime hakkında burada izahata girişecek değiliz. Yalnız, bu kelimenin Anadolu Türkçesine ne zaman geçtiği şimdiye kadar tespit edilemediğinden, bu hususta kısaca bilgi vermek istiyoruz: Anadolu'da XII-XIV. Yüzyıllarda kullanıldığı, o devir eserlerinden anlaşılan “efendi” kelimesini “İbn Battuta” yazdığı gibi, Eflaki Menakibi'nde de yine bu kelimeye rast ediyoruz; bunlardaki kullanılış tarzı, kelimenin Rumca aslına tamamıyla uyuyor.” (Köprülü 169)

2. Kelimenin XI-XII. yüzyıllarda kullanıldığı metin örnekleri görülmemektedir. Bu durum, bu yüzyıllarda Anadolu'da Türkçe eserlerin bulunamayışı ile de ilgilidir. Ancak, Bizans müesseselerinin etkilerinden biri olarak “efendi” kelimesinin gösterilmesi ve tespit edilen ilk yazılı metinlerden itibaren bu kelimeye rastlanması kelimenin Bizans'la ilk temasın hemen ardından alıntılanmış olduğuna işaret etmektedir.

Oğuzların Anadolu'yu yurt edinmelerine paralel olarak Türklerle Bizanslılar arasında dil, kültür, devlet düzeni ve yapılanması ile ilgili etkilenmelerin olduğu görülmektedir. Batılı kaynaklarda bu etkilenmenin daha çok Bizans etkilemesi şeklinde olduğu kanaati hâkimdir. Mesela Rambaud ve Scala'ya göre:

Bizans'taki doğuya ve batıya mahsus iki “domestique des scholae”, Osmanlılardaki “Anadolu ve Rumeli beylerbeylikleri”nin modelidir; “vezir-i azam”, “granddomestique”tir; “kapudan paşa”, “mégaduc”tir; “reisülküttab”, “grandlogobete”tir; “defterdar”lar “logobete”lerdir;” kadı asker”, “juge du camp”dır”. İstanbul Eparchia'sının şebremaneti olarak muhafazası, ellerindeki gümüş değneklerde gümüş zincirler şakırdayan çavuşlar, çavuşbaşılar, “kanun, defterdar, gümrük, efendi” kelimeleri ve inşaat ve teçhizata ait birçok tabirler, sikkelere ve ölçülerin bir kısmı hep Bizans'tan alınmadır” (Köprülü.22, 27)

Köprülü, “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri” adlı eserinde, Anadolu Türklerinin bilhassa XI-XII. yüzyıllarda kuvvetli Bizans tesiri altında kalmalarının pek tabii olduğunu, Osmanlılar devrinde Bizans'tan Türklere

[•] Psichari'nin “Efendi, Philologie et Linguistique”, Mélanges offerts a Louis Havet, Paris 1909, s. 387–427 adlı yazısını temin etmek mümkün olmadı. Ancak Köprülü'nün bahsettiği kadarı ile Psichari'nin de kelimenin Anadolu Türkçesine ne zaman geçtiği hakkında bir bilgi vermediği anlaşılmaktadır. (Köprülü 169)

•• Bkz. Eflaki (Ö. 1360), Ferecbade (1451), Baki (16. yy.), Şeyh Galip (18. yy), İzzet Molla (19.yy) vb.

geçtiği iddia olunan şeylerin mühim bir kısmını ise XI-XII. yüzyıllarda aramanın daha doğru olduğunu kabul eder. Rambaut ve Scala gibi araştırmacıların Bizans etkisi olarak belirttiği müesseseleri tek tek ele alarak işleyen Köprülü, bu fikirlere katılmadığını beyan ederek, pek mahdut şeylerde mesela Osmanlı denizciliğinin gelişmesinde, “alay” ve “efendi” kelimeleri gibi bir iki noktada Bizans etkisinin olduğunu, bu etkilerin de İstanbul fethinden çok önce, Anadolu Selçukluları zamanında vukua gelmiş olabileceğini belirtmektedir (Köprülü 175, 198).

3. Kelime esas itibarıyla bir resmiyet, devlet görevliliği karşılığında kullanılmıştır. Şehzadelere, padişahlara veya beylerin kardeşlerine efendi denilmesi kelimenin anlamında resmiyetle birlikte bir asaleti de göstermektedir. Selçuklular zamanında da görülen bu özellik, Osmanlı devrinde de devam etmiştir:

“Kastamonu Emirinin kardeşine ‘Efendi’ unvanı veriliyordu. II. Mehmed’in Galata abalisine vermiş olduğu meşhur Rumca fermanında dahi, Fatih’in kendisi için ‘Efendi’ unvanını kullandığını görüyoruz. XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak ‘Efendi’ kelimesinin münevver sınıfa mensup okumuş adamlara verildiğini söyleyebiliriz.” (Köprülü 169–170)

“Osmanlı sarayının kuruluşunda padişahlar da kendilerine Efendi unvanını verirlerdi. Nitekim bu deyim bir hitap olarak imparatorluğun yıkılışına kadar devam ettiği gibi, Osmanlı sarayını takliden kurulan Arap saraylarında Efendinâ şekli ile devam etmiştir.(Mehmet Ali Paşa sülalesinde olduğu gibi). Şehzadeler ise, XVIII. Yüzyıldan sonra Çelebi Sultan yerine Efendi lakabıyla anılmışlardır.” (TA 373–374).

4. Kelimedeki resmiyet ifadesi, devlet görevliliği ifadesi, Osmanlı döneminde askeri terminolojide de kendisini göstermektedir:

“Osmanlı devrinde ağa, bey, paşa gibi devlet memurlarına verilen bir unvandı. Efendi Kapısı ve Efendi Dairesi (yeniçeri kâtibinin bürosu), Yeniçeri Efendisi, (Yeniçeri kâtibi), Efendiler (Hazine-i hümayundaki dört yazıcı), Efendi (Şehzade), hanımefendi, beyefendi, Efendimiz (hükümdar ve derecesine göre hâkim, vali, nazır vb.) gibi deyimler türetilmiştir.” (TA 373).

5. Kelimenin resmiyet ve asalet anlamlarının bu değerinde görülen kişilere de verilmesi onların gerektirdiği okuryazarlık, tahsil durumu, saygıdeğerlik, halkın beğenisini ve sevgisini kazanmışlık gibi özellikleri de ifade edecek şekilde kullanımlarını beraberinde getirmiştir.

Mevlana’nın kızı ‘Melike Hatun’ dahi ziyade ‘Efendi-Poulo= Efendimizin kızı’ lakabıyla anılıyordu. (Köprülü 169)

“XVI. yüzyıldan itibaren Efendi kelimesi dahi çok tahsilli (özellikle medrese) kimselere izafe olundu. Bunun sonunda okuma yazma bilenlere teşmil edildi ve bir nevi rütbe anlamı kazandı.” (TA 374).

Efendi Kelimesinden Hareketle Nasreddin Hoca'nın Kimliği Hakkında Görüşler

“Tanzimatın sonra sivil ve askerî rütbelere tesbit olunurken siviller arasında bâlâ (b. Bk.) derecesine kadar ve askerler arasında binbaşya kadar Efendi unvanının tevcihi uygun görülmüştü. Halk arasında ise öğrencilere Efendi (tahsil yapmakta oldukları için), yakınlık ve saygı ifadesi olarak efendibaba, efendi birader ve Rumeli ağzında aynı deyimler özellikle gelin için kaynata ve kayınbirader yerine kullanılmıştır.” (TA 374).

6. Kelimenin din ulularına da izafe edilmesi, onların anlatımında kullanılması ikinci dereceden görülmektedir. Kelimenin dini mahiyetli olarak kullanılmasının daha geç döneme ait olduğunu ve gerçek anlamının ne olduğunu Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin verdiği bir fetvada daha bariz bir şekilde görülmektedir:

“Efendi tabiri Türkî söz müdür ve manası ne demektir? Zeyd efendi demek kâfirane bir sözdür. Vakit olur ki efendi Allah'a da derler, böyle diyen kâfir olur dese Zeyd'e ne lazım olur? Beyan buyurup mesaf oluna.

Elcevap, Allahu a'lem. Efendi lafzı Türkî lügat ile kefare lügati müsterekdir. Sabun gibi. Manası kulun ve cariye'nin maliki demektir. Gayri nesnenin malikine efendi denmez. Hak teala hazretine efendi demek hatadır. Esmaulleh-ı tevkijiyedir. İzin-i şer'i olmyacak itlak olunmaz.” (Pakalın 1983, 506)

Fetvaya muhalif olarak “efendi” kelimesinin Tanrı için kullanılmasının tasavvuf edebiyatında görülmesi sonraki dönemlerin özelliği olmalı. Tasavvuf ananesinde sesleniş karşılık cevap ünlemi olarak “efendim” denildiğinde “efendimiz Allah” denilmesi veya “Efendiler efendisi” ifadesi ile de, herşeyin terbiye edicisi ve yegâne sahibi, maliki olan Allahu Teâlâ'nın kastedilmesi (Banarlı 123, tasavvufi) bunu açıkça göstermektedir.

“Cenabı hakka Efendi denmesi Ebussuud Efendi (b. Bk.)nin fetvası ile yasaklanmış ise de Resulullah'tan itibaren din ulularına bu deyimle hitap etmek âdet olmuştur: Peygamber Efendimiz, Resulullah Efendimiz, pirim efendim, şeyhimiz efendi hazretleri vb gibi. Efendi deyişi resmi yazışmalardan 26 Kasım 1934 tarih ve 2590 sayılı, efendi bey, paşa gibi elkap ve unvanlara dair kanunla kaldırılmış bulunmaktadır. (TA 374)”

7. Efendi kelimesi zaman içerisinde önce “çelebi” kelimesi ile yan yana, sonra “çelebi” kelimesinin yerine kullanılır olmuş (Banarlı 124), bu kullanılışa ters orantılı olarak da “çelebi” kelimesinin anlamında bir daralma ortaya çıkmıştır:

“XV. Yüzyılın ikinci yarısından sonra tahsil ve terbiye görmüş insan manasına olarak kullanılmaya başlamıştır. Yavaş yavaş Çelebi sözünün yerini almıştır, ilmiye sınıfına mensup olanlarla diğer ricalin de bu şekilde hitap olunmuştur.” (Sertoğlu, 94).

Efendi kelimesinin Mevlana'nın Divan-ı Kebir'inden hareketle anlamları

Selçuklu dönemine ait Anadolu'da verilen en eski eserlerin Farsça olduğu bilinmektedir. Bu eserlerde zaman zaman Türkçenin izini sürmek de mümkün olmaktadır. Mevlana'nın veya zamandaşlarının dilinde yer yer Türkçe kelimelerin, ibarelerin ve hatta Türkçe kısa cümlelerin yer aldığı görülmekte, mülemmal söyleyişlere rastlanmaktadır. Her ne kadar "efendi" kelimesi, başka yazarlar ve şairler tarafından da kullanılmış ise de, sonraki dönem metinlerinde kelime; Mevlana'nın şiirlerinde geçtiği sıklıkta geçmemekte, anlam olarak da bütün anlamlarını bir arada ifade etmekten uzak kalmaktadır. Ayrıca En yakın tespit edilen Eflaki (Ö. 1360) ile karşılaştığımızda kelimenin Türkçede kullanımını ortalama yüz yıl kadar geriye götürmüş oluyoruz.

Mevlana'nın (1207-1273) Divan-ı Kebir adlı eserinde geçen "efendi" redifli şiirlerde kelimenin sıklıkla kullanılmış olması, kelimenin ne anlamlar ifade ettiğini belirlememize yardımcı olmaktadır. Şimdi bu beyit numaralarını da yanlarında vermek suretiyle şiirlerden hareketle "efendi" kelimesinin anlamlarını belirleyelim (Gölpınarlı, 55-57, 560-563):

- a. Efendi, dirlik ve düzeni sağlayan kişidir. (747). Toplu bulunulan meclis, pazar gibi yerlerin düzenleyicisidir (767).
- b. Efendinin belli bir mekânı vardır. Efendinin damı, efendinin evi, efendinin tuzağı vardır. Suçluların kollarını, kanatlarını, ayaklarını bağlar (7395-7397, 7418, 7421, 7425).
- c. Efendi gece gezen, gece birilerini arayabilen bir vasıftadır (7405). Bazen keşiş kıyafetinde siyahlar giyerek elinde sopa ile, bazen bir garip Arap görünümünde tebdilikiyafet edip gezer (7407).
- d. Efendi güçlüdür; ister doğulu olsun, isterse batılı olsun herkes ondan tır tır titrer (7415). "koy" dese kurt kuzuyu bırakır. Aslanları avlayacak güçtedir (7408). Varlığı ile gölgeyi yok eden güneştir. Sayesinde kazalardan, belalardan emin olunur (766).
- e. Efendinin adı, efendinin varlığı, her şeyin olması gerektiği şekilde olmasını sağlar; süde öz, şekere tat, ay ve güneşe ışık verir (7428). Sadece efendi, değil, onun sıradan kulları bile özel mi özel canlılardır, ateş görünümlü ışıktır (7432).
- f. Efendi birden fazla dil bilir. Hangi dille söylerse söylesin dili şirindir (7408). Efendiden bahsedilirken kullanılan Türkçe kelimeler onun kimliği hakkında yol gösterir. Efendinin "ev"i vardır (7425), "toy" düzenler (7420) ve "koy" diye buyruk verir (7422).
- g. Efendi cimri değildir, cömerttir. Devamlı bağışlarda bulunur, sofrası Halil İbrahim sofrası gibidir (7423). Padişahlar bağış alır, efendi bağış bağışlar (7429). Efendinin borcunu kimse ödeyemez. Bunun için

---

• Bkz. Eflaki (Ö. 1360), Ferecbade (1451), Baki (16. yy.), Şeyh Galip (18. yy), İzzet Molla (19.yy) vb.

Efendi Kelimesinden Hareketle Nasreddin Hoca'nın Kimliği Hakkında Görüşler

Karun'un hazinesi, gökteki yıldızlar, kutlu ülke hatta can bile verilse ödenemez (7399,7433).

- h. Efendinin yüzü aydınlıktır (7398), görmek için peşinden koşulacak güzelliğindedir (7416); tatlı ve alımlı yüzü canlara Kabedir (7430). Saçları gölge verecek kadardır (762). Yüzünün mushafından Kasas suresi okunur (763). Gözleri nergis gözdür (764–765).
- i. Efendi, ayağı öpülecek mertebededir, kul sahibidir (761). Onları nimetlerle besler (751). Kulları da özeldir (7432).

Mevlana'nın LXIX numaralı (748–771) gazeli genel anlam itibarıyla “efendi”nin yukarıda sıraladığımız anlamlarına uygun gelmekle birlikte; görevinin, güzelliğinin, vasıflarının pek de farkında olmayan birine bunları hatırlatma tarzında kısmen sitemkârane bir üslup ile söylenmiştir. Bu şiirin sonunda sitem edilen kişi “A Tebrizli, Tanrı Şemsi, zamanın Musa'sı sensin. Gönlümün Turdağna, va'de verilen çağda gitmişsin a efendi” şeklinde belirginleştirmiştir. Buradan hareketle “a efendi” denilen kişinin Tebrizli Şems olduğu kanaatine gidilebilir. Yine “Ey efendi Çelebi” diye seslendiği kişiye “Hoş geldin, gel yukarıya” diyen kişi için “efendi” kelimesi bir dostu, tanıdığı ifade eder (7406).

Bütün bunlardan hareketle şöyle bir “efendi” portresi oluşturabiliriz:

“Efendi, hizmetinde kulları bulunan, dirlik düzeni sağlayan, güçlü, gerektiğinde bu gücünü kullanarak suçluları tutuklayan, bunun için zaman zaman tebdilikiyafet eden, sözü geçen, güvenilir biridir.

Belli bir mekânı olan efendi, tir tir titreten gücüne rağmen, müşfik ve cömerttir. Sofrası gibi eli de açıktır. Devamlı bağışlarda bulunur. Onun hakkını ödemek mümkün değildir.

Yüzü aydınlık, beyaz ve güzeldir. Saçları kısa değildir. Sakalı, yüzünde Kasas suresi gibidir, seyrek.

Efendi, birden fazla dil bilir, ama onu yansıtan, dilinden dökülen kelimeler Türkçedir.”

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu bilgiler ışığı altında, “efendi”nin genel özelliklerini de göz önüne alarak Nasreddin Hoca'nın tarihî şahsiyetinde aranması gereken vasıfları ortaya koymaya çalışalım. Bu bağlamda da Ahi Evren Hacı Nasirüddin Mahmud el-Hoyî'nin Nasreddin Hoca olabirliği konusunu tartışalım:

1. İsimlerdeki benzerlik bunların aynı şahıs olduklarını gösterir mi? Şüphesiz bu geçerli bir delil değildir. Aynı dönemde aynı adda birçok kişi bulunabilir. Araştırmacıların en çok yanlışya düştükleri noktaların başında sadece Nasreddin, Nâsirüddin, Nasîrüddin gibi isimlere takılıp kalması, bunu destekleyici diğer vasıflara daha az itibar etmeleri tam sonuca ulaşmalarına engel olmuştur Ahi Evren'in adı içinde geçen Nasirüddin ibaresi de tek başına bizi sonuca götürmekten uzaktır. Başka araştırmacıların da bu isim üzerinde yoğunlaşmaları, onları Nasreddin isminde birçok tarihî şahsiyete yönlendirmiştir. Bunlar arasından, İ. H. Danişmend'in bir yazma Selçukname'ye dayanarak Nasreddin

Hoca olarak belittiği (Danışmend 221, Altundağ 111) 2. Mesud zamanında müstevfilik (maliye görevlisi) hizmetinde bulunmuş olan Kastamonu beyi Çobanoğullarından Yavlak Arslan'ın oğlu Nasîreddin Mahmud, efendi tiplemesine uygun görünmektedir. Halkın büyük sevgisini kazanmış, meziyetleri ve seciyesi dolayısıyla övülmeye değer bu kişi, Moğol ordularının başındaki veliaht Geyhatu'nun güven ve takdirini kazanarak onun birçok zulmünün önlemiş, bu yüzden halkın güven ve takdirini kazanmıştır. Ancak bu devirde benzer özellikte dört Nasreddin'in bulunması bu kişinin tarihi şahsiyetini gölgelemektedir (Tecer 40–41). İ.H. Danışmend'in Kastamonu beyi Yavlak Arslan'ın oğlu Nasireddin Mahmud'u Nasreddin Hoca olarak sunmasını İ.H. Konyalı kabul etmemektedir. Ancak Konyalı, bu görüşüne delil olarak özellikle 1476 yılında Fatih döneminde tutulan bir vakıf kaydını delil olarak göstermektedir. Akşehir'de bir vakıf kaydedilirken “vakf-ı Mevlana Nasreddin ...” ifadesi kullanılmıştır. Bu kişi emir, vezir ve müstevfi olsaydı “Elemirü'l-kebir” gibi bir ifade kullanılırdı diyerek Yavlak Arslan oğlu Nasireddin Mahmud'un, Nasreddin Hoca olamayacağını kesin bir vesika ile ispat ettik demektedir (Konyalı 257–258). Akşehir merkezli düşünmediğimiz zaman bu görüşün sadece bir isim benzerliği olabileceği ihtimali gündeme gelmektedir. Köprülü'nün “efendi” kelimesinin ilk kullanıldığı yerler arasında, Kastamonu emirinin kardeşine efendi denilmesinden bahsetmesi bizi Selçuknamede belirtilen şahsa doğru yönlendirmektedir. Nasreddin Hoca'nın kimliği araştırılırken Nasreddin, Nasirüddin, Hoca Nasır, Nusreddin gibi isimler kadar “efendi” kelimesi üzerinde de durulması gerekir. Çünkü “efendi” kelimesi bu anlamda hangi Nasreddin'in efendi yani hoca olduğunu da gösterecektir. Akşehir'de türbesi bulunan Nasreddin'in de bu anlamda gerçekten Hoca olup olmadığı tartışmaya açıktır. Türk dünyasının hiç azımsanamayacak bir bölümünde Nasreddin Hoca karşılığında kullanılmakta olan efendi kelimesi bize Nasreddin Hoca'nın tarihi kimliğini belirlemede ipucu vermenin yanı sıra, onu ne kadar tereddütsüz tarihi derinliğe götürülebileceğimizi göstermektedir. Kelimenin Türkçeye geçiş zamanını Bizans Selçuklu ilişkileri temelinde gördüğümüz zaman bunu en erken 11. yüzyılın son çeyreği olabileceğini söyleyebiliriz. Ahi Evren'in yaklaşık iki yıl kadar süren vezirliği ile Kayseri'de sürdürdüğü kadılık görevi; Maliye görevlisi ve Moğol zulmüne karşı etkin olabilen Nasireddin Mahmud'a göre efendi müessesesine daha uygun görünmektedir. “efendi” makamı, vezirden alt, kadıdan daha üst bir makam olmalı.

2. Nasreddin Hoca olarak aradığımız tarih tiplemesinde sadece zekilik, hazırcıevaplık gibi bariz mizah özelliklerinin yanı sıra, bilgelik, kadılık gibi özellikler de hep aranagelmiştir. Bu özelliklere “efendi” kelimesinin terim anlamı da ilâve edilmelidir. Efendi kelimesinde tespit edilen resmiyet, basit bir kadılık ile geçiştirilebilecek kadar hafif görülmemelidir. Hüküm vermek kadar bu hükmü fiili olarak uygulamayı veya uygulatmayı da sıfatında barındırmalıdır. Yine bu resmiyet Akşehir, Kırşehir vb. gibi dar bir alanda değil, ülkenin genelini ilgilendiren geniş bir alanda olmalıdır. Bu ölçekte bir makamı elbette o dönemin tarihini inceleyenler daha net olarak ortaya koyacaklardır. Ama bizim burada

söyleyebileceğimiz şey; bu makamda olan kişinin resmîyeti olduğu, bu resmîyetin en azından sıradan bir kadılık olamayacağı, yürütme yetkisinin de olduğu ve halkla içiçeliğinin bulunduğu bir makam olduğudur. Bu makam sahibinin ekonomik gücü de (yardım ve ihsanda bulunma) olmalıdır. 12–13. yüzyıllarda “efendilik” makamına uygun bir görevde bulunmuş, adı Nasreddin veya bu söyleyişe benzer söyleyişlerde olan tarihi şahsiyetler arasında aranabilir. Selçuklu müesseseleri tarihi, özellikle de “efendi”ler bu gözle incelenebilirse, elle tutulur verilere ulaşılabilir kanaatindeyiz.

3. Nasreddin Hoca'yı “efendi, ependi, apendi” şeklinde adlandıran Türk bölgelerine baktığımızda 50–90. boylamlar ile 40. enlemin iki yanını içine alacak şekilde bir alanı göstermektedir. Bu alan, İran'ın kuzeyinde ve daha üst tarafta ise Hazar'ın alt doğu sahillerinden başlayıp Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Doğu Türkistan'ı içine almaktadır. Anadolu merkezli olan “efendi” kelimesinin Anadolu'da ve İran'da Nasreddin Hoca karşılığında kullanılmayıp bu bölgelerin doğuya doğru devamı olan bölgelerde kullanılması ilginçtir. Bilindiği ve yukarıda da temas ettiğimiz ölçüde Anadolu'da “efendi” kelimesi varlığını devam ettirmektedir. Ancak Nasreddin Hoca'yı ifade etmemektedir. Özellikle Osmanlı döneminde uzun süre kullanılmış olan terminolojik anlamlarına baktığımızda bizim Selçuklu döneminde özellikle 12–13. yüzyıllarda aranılması gerekir dediğimiz efendilik makamına ve vasıflarına uygun bir kullanış alanı olduğu görülmektedir. Burada efendi kelimesinde anlam genelleşmesi ve anlam genişlemesi olması sonucu, kelime tek kişiyi veya tek makamı anlatmaktan çıkarak daha geneli anlatır konuma geçmiştir. Bu değişme sürecinde efendi diye bilinen veya vafedilen şahsın da bir başka özellikle anılması, vafedilmesi ortaya çıkmıştır. Diğer coğrafyalarda Nasreddin Hoca'nın “Hoca, Koca” diye unvanlandırılması, anılması, Nasreddin Hoca tiplemesinin bu bölgelere yukarıda enlem ve boylamlarını verdiğimiz bölgeye göre daha sonra yayıldığı veya Anadolu sahasındaki, bu anlam ve unvan değişmesinin daha sonra bu bölgeleri de etkilemesi ile alakalıdır.

4. İran'da gerek “efendi” kelimesinin gerekse “hoca” kelimesinin öne çıkamaması da yine tarihi olaylar ve anlayışlarla doğrudan ilgilidir. İran'da da Nasreddin Hoca fıkraları yaygındır. Ancak burada Molla Nasreddin denilmektedir. Tipleme aynı olduğu hâlde, hem doğusundan hem de batısından farklı olmak üzere İran'da ayrı bir kelimenin kullanılması buradaki tipin Nasreddin Hoca tipi olmadığını göstermez. İran'daki Fars asıllılar Molla Nasreddin'in İsfahan ahalisinden “Meşhedî” adlı halis bir İranlı olduğuna inanmaktadır (Dakuki, 116). Yine İran'da Nasreddin Hoca'nın 13. yüzyılda yaşamış olan Horasan'a bağlı Tus kentinde doğan Nasirüddin Tusi (1201–1274) ile aynı kişi olması ihtimali ileri sürülmüştür (İmran 35). Hulagu Han'a danışmanlık yapan ve hoca unvanı ile de bilinen bu âlim şahsiyetin “efendi” olarak nitelendirilmesi kelimenin terim anlamına pek uymamaktadır. Arada böyle bir isim değişikliği karakterin değişmesinden ziyade karakterin ifade ettiği muhite sıcak bakmamakla ilgili olmalıdır. Siyasi tarih incelendiğinde Osmanlı-İran, İran-Türkistan çekişmeleri, savaşları ile bu bölgelerdeki dini anlayış farklılıklarının bize bu sahiplenmedeki ad değişikliğini izah edeceğini

düşünüyorum. Bu farklılığın bizi ilgilendiren bir başka boyutu ise şudur: Anadolu merkezli olan “efendi” kelimesinin İran’ın doğusunda kullanıldığı hâlde, İran’da kullanılmaması bu geçişin yukarıda değinilen Osmanlı-İran, İran-Türkistan çekişmelerinin olmadığı bir dönemde olduğunu gösterir. Bu çekişmenin olmadığı dönem ise, Selçuklu, Cengiz ve onun devamı mahiyetindeki Timurlular dönemidir. Anadolu sahasında Timurlular dönemine gelmeden “hoca” isimlendirmesinin şekillenmiş olması gerekir.

5. Nasreddin Hoca, “efendi” kelimesinin Türkçeye ilk geçiş döneminde ve geniş bir kitleyi ilgilendiren bir görev olarak da terminolojik bir karşılığı bulunduğu bir zaman diliminde yaşadığı düşünülen bir şahıs olmalıdır. Bu şahıs etrafında anlatılanlar, dinleyenler tarafından Anadolu’dan Çin’e kadar olan bir coğrafyaya yayarak götürmüşlerdir. Bu yayma işinde şüphesiz en etkili olanlar uzun süre Anadolu’da yaşadıkları sonra Azerbaycan’a ve Türkistan’a dönmek zorunda kalan kitleler olmuştur. Nasreddin Hoca fıkralarındaki Timur düşmanlığının Anadolu coğrafyası dışında da var olması bu şekilde izah edilebilir (Tatar 462, 467).

“Moğolların Anadolu’daki hâkimiyeti esnasında muhtelif vesilelerle Anadolu’ya bir takım Moğol-Tatar kitleleri gelerek müsait sahalarda aşiret halinde yaşamışlar ve Anadolu’da... kab o tarafa kab bu tarafa yardım ederek çapulculuk suretiyle nim müstakil bir göçebe hayatı sürdürmüşlerdir.” (Köprülü 2005, 15). Timur’un Anadolu’ya yerleşmiş olan Tatarlardan otuz bin çadırı, Azerbaycan ve Irak’tan göçürdüğü halkı Kaşgar ve Işık Göl civarına yerleştirmiştir. (Çağ 208). Anadolu’dan göçüp Safevî devletinin hizmetine giren Anadolu Türkmenleri ve Abiler özellikle Azerbaycan bölgesinde ve Azeri Türkleri arasında Nasreddin Hoca motifinin yaygınlaşması ve yerleşmesini sağlamışlardır. (Bayram 241–242).

Dolayısıyla Nasreddin Hoca’nın tarihî şahsiyeti aranacaksa bu muhakkak Anadolu bağlantılı olarak yapılmalıdır. Böyle bir şahsiyet Anadolu doğumlu olmayabilir, ama Anadolu’da kullanılan bir unvanı, kendisini yansıtabilecek ölçüde kullanacak kadar Anadolu’da kalmış veya Anadolu ile ilgili olması gerekir. Onun için Hoca Nasirüddin Tusi gibi ad benzerlikleri “efendi” ölçüğüne vurulduğu zaman bu tipten dâhilinde kalmaktadır.

6. Yine Fars lügatlerinde “efendi” kelimesinin Türk lügatlerinde olduğu gibi yer almaması şahsın milliyeti noktasında da ışık tutmaktadır. Kelimenin diğer Türk lehçelerine de Batı Türkçesinden geçtiği bilinmektedir (Pakalın 506). Tarih lügatlerinin yanı sıra, normal kelime lügatlerinde de kelimenin Anadolu kökenli olduğu bildirilmektedir: Özbek Türkçesinde kelimenin Yunanca asıllı Türkçe bir kelime olduğu gösterilmiş, Türkiye Türkçesindeki benzer anlamlar sıralandıktan sonra dördüncü anlam olarak da Hoca Nasreddin’i belirttiği bildirilmiştir. (Ma’rufov I, 63). Yine aynı şekilde Uygur Türkçesinde de kelimenin Yunanca asıllı olduğu gösterildikten ve Türkiye Türkçesindeki anlamlarına benzer anlamlar verildikten sonra Özbek lügatinde olduğu gibi dördüncü anlam olarak Hoca Nasreddin’in sıfatı veya lakabı gibi açıklamada bulunulmuştur (Yakut 68). Azeri Türkçesi lügatinde de efendi kelimesinden

Efendi Kelimesinden Hareketle Nasreddin Hoca'nın Kimliği Hakkında Görüşler

bahsedilirken verilen bilgiler yukarıda belirtilen görüşleri teyit eder niteliktedir. Lügatte kelimenin Yunanca asıllı olduğu belirtildikten sonra eski dilde Sünni ruhanilere verilen lakap olduğu ve yine geçmişte Türk aydınına seslenme için kullanıldığı bildirilmektedir. Kelimenin Nasreddin Hoca ile ilgisinden bahsedilmemektedir (Abdullayev II, 302).

7. Nasreddin Hoca, bazılarına göre Horasanlı (Tus şehrinden) (İmran 35), bazılarına göre Buharalı (Cabbarov 47), bazılarına göre Doğu Türkistanlı (Kurgan 85) olarak gösterilmiştir. Hoca'ya vatandaş olarak sahip çıkan bölgelere bakıldığında da yine en eski Nasreddin Hoca fıkralarının yayılma alanları efendi kelimesinin yayılma alanı ile uygunluk göstermektedir. Bir kısım kaynaklarda Nasreddin Hoca fıkralarının ve dolayısıyla da Nasreddin Hoca'nın Anadolu'dan Türkistan'a, Hindistan'a Timuroğullarının yardımıyla ulaştığı belirtilmektedir (Holthoer 93). Bu durum bazı araştırmacılar tarafından da farklı bir yaklaşımla teyit edilmektedir:

“Nasreddin Hoca fıkralarını Kazan baskılarına 1837 yılında İstanbul'da 1838, 1840 ve daha sonraki yıllarda Bulak'ta neşredilen Letaif adlı kitap kaynaklık etmiştir... Nasreddin Hoca fıkralarının Türk dünyasında tanınmasında Kazan yayımlarının yanı sıra Türkistan'da 1862–1863 yıllarında Osmanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine aktarılması da etkili olmuştur.” (Özkan 19–20). Ekim ihtilalinden önce Taşkent ve Buhara'da taşbasma ile basılan “Letaif-i Hoca Nasreddin” adlı kitapta Nasreddin Efendinin Rum (Türkiye) de yaşadığı yazılıdır. Tatarca “Letaifi Hoca Nasreddin”de de Hoca'nın Anadolu'da yaşadığı belirtilir (Koçar 123).

8. Bayram, Ahi Evren'in “Letaif-i hikmet” ve “Letaif-i Giyasiye” adlı eserlerinde geçen birçok hikâye ve mazmun Hoca fıkrası olarak anlatılmaktadır. Mesela Pertev Naili Boratav'ın elyazması Nasreddin Hoca veya Nasreddin Hoca latifelerinden devşirdiği 143/207, 123/129, 158/258, 228/478, 183/336, 226/479 fıkralar. Ayrıca M. Arslan B. Paçacıoğlu'nun “Letaif-i Nasreddin Hoca”sında geçen 166, 325 numaralı hikâyeler “Letaif-i hikmet”ten alınmıştır, demektedir (Bayram 230, 233–236).

Ahi Evren'in yazmış olduğu tespit edilen eserlerdeki Nasreddin Hoca fıkraları ile örtüşen latifeler, onun Nasreddin Hoca olduğunu göstermez. Nasreddin Hoca fıkralarında zaman zaman farklı şahsiyetlere ait latifelerin karıştığı görülmektedir. Bazı Nasreddin Hoca fıkralarında olduğu gibi, “Ye kürküm ye” adlı temel geleneksel Nasreddin Hoca fıkrası “Da Zhi Du Lun” adlı eserin 14. bölümündeki eski bir Hint hikâyesine dayanmaktadır (Bi Xun 731). Üstelik kişinin kendi eserinde anlattığı hikâyelerin kahramanı konumuna geçmesi pek muhtemel görünmemektedir

9. Nasreddin Hoca fıkralarında Hoca'nın eşinden yakınmasını anlatan fıkralarla bağlantı kuran Bayram, Ahi Evren'in eşi Fatma Bacı'dan bahisle: “Fatma Hanım Bacıyan-ı Rum örgütünün lideri olup görevinden dolayı eşine gereken ilgiyi gösterememesi, sık sık evinde bulunamamasına yol açmıştır. Moğolların Kayseri'yi işgalinde esir düşmüş, 14–15 yıl esarette kalmıştır.

Esaretten sonra kocasının yanına dönmüştür. Ahi Evren'in ölümünden sonra bir evlilik yapmış, bu evlilikten çocukları olmuştur. Ahir ömründe Hacı Bektaş'a sığınmış, Hacı Bektaş onu kendisine bacı edinmiş ve himayesine almıştır. Hoca da sık sık eşinden yakınmıştır. İşte Fatma Hanım'ın bu durumu Hoca'nın hanımı tipinin ortaya çıkmasına yol açmıştır." demektedir (Bayram 232–233).

Her ne kadar bu sebepler böyle bir tipin ortaya çıkmasında uygun bir zemin yaratacak gibi görünüyor ise de, Ahi Evren'in hayatı ve zamanı ile ilgili olarak Bayram'ın verdiği bilgiler uyumlu değildir. Ahi Evren'in en az 90 yaşında iken öldürüldüğü düşünülürse Fatma Hanımla ne zaman evlenmiş olmalı. Anadolu'ya geldiği 1204 yıl ile Kayseri'de Kadı bulunduğu 1214 yılı aralığında bir tarihte (hatta on on beş yıl daha sonra bile) evlendiği düşünülse, bilgilerde çelişki görülmektedir. Fatma Hanım, Evren ile evlendiği zaman 14–15 yaşında olsa bile onun ölümünden sonra başka biri ile evlenip bu evlilikten çocukları olması yaş bakımından pek mantıklı görülüyor.

10. Mevlana'nın Mesnevi'sindeki on kadar hikâyede ve bu hikâyeler etrafındaki açıklamalarda Ahi Evren Nasirü'd-din'den bahsettiğini ve yerdüğünü tespit etmiş bulunuyorum. Divanı-ı kebir'de ise sadece bir defa onun adını Nasirü'd-din olarak anmıştır. On sekiz şiirde de gene onun bir takım meslekî sıfatlarını ve özelliklerini anarak aleyhinde bulunmuştur. Ayrıca beş şiirde de Ahi Evren'in talebesi olan ve onun yanında yer alan oğlu Alau'd-din Çelebi hakkında yazmıştır... Mesnevi'de ve Divanı-ı kebir'de "hace, cuha, ejder, mar, muhannes (eşcinsel), hadım, ebter (zürriyetsiz), kundeh, pelid (çirkef), margir (yılan avcısı), hırsız gibi kötü sıfatlarla ve tahkir edici sözlerle onu insafsız bir biçimde kötülemektedir.. Bütün bu sözlerle hep aynı kişiyi hedef aldığı açık olarak fark edilmektedir. İşte o kişi Ahi Evren diye bilinen Hacı Nasirü'd-din'dir. Mevlana zaman zaman muhalifini mesleği ile de anmaktadır. Onu dabbağ (derici), ahi, yılcı, danişmend (bilge), ve hace gibi meslek bildiren sözlerle anmakta ve hicvetmektedir (Bayram 82–83).

Mevlana'nın Mesnevisi'nde ve Divanı'nda geçen ve yukarıdaki paragrafta verilen kötü sıfatlardan hareketle belli bir şahsı bulmak biraz zorlama olarak görülür. Bir ahlak kitabı, hikmet kitabı gibi düşünülen bu eserlerde benzeri ifadeler fazlasıyla geçecektir. Kişinin yaşadığı devir itibarıyla etrafındakilere uygun hikâyeler anlatması tanımlamalarda bulunması gayet tabiidir. Bu bizi her zaman doğru sonuca götürmeyebilir. Bayram'ın aynı kişiye yönelik olarak belirttiği sıfatlar gerçekten Ahi Evren'i kötülemek için kullanılmış olabilir. Ancak bizim yukarıda Mevlana'nın şiirlerden hareketle belirlemeye çalıştığımız ve sonraki dönemlerdeki kullanımına uygun anlamlarda olan efendi kelimesi, Divan-kebir'den işlediğimiz şiirlerde Ahi Evren'i kastederek olumsuz bir gözle tavsif edecek şekilde kullanılmamıştır.

11. Bayram, "Ahi Evren'in fizikî özellikleri Mevlana'nın onu kastederek söylediği şiirlere göre Hacı Nasirü'd-din iri cüsselidir. Yüzü ve sesi kadın yüzü ve sesine benzemektedir. Kaşları açık olup kösedir. Suratı ekşidir. Eşcinseldir." (Bayram 108–109). Bu şekilde vasfedilen kişinin yine Mevlana'nın "efendi" redifli şiirlerinden hareketle resmini çizmeye çalıştığımız efendi tiplemesine uymadığı görülecektir.

Efendi Kelimesinden Hareketle Nasreddin Hoca'nın Kimliği Hakkında Görüşler

Bu da bize muhtemel Mevlana-Ahi Evren çekişmesinin dışında kalmış üçüncü bir şahsı Nasreddin Hoca olarak aramamız gerektiğini göstermektedir.

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

Abdullayev: B.T. ABDULLAYEV, vd. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, c.II, Bakü 1980.

Altundağ: Şinasi ALTUNDAĞ, “Nasreddin Hoca'nın İlim Cephesi Hakkında”, Nasreddin Hoca Kitabı, İstanbul 2005,107–114.

Banarlı: Nihat Sami BANARLI, Türkçenin Sırları,

Bayram: Mikâil BAYRAM, Sosyal ve Siyasi boyutlarıyla Ahi Evren-Mevlânâ Mücadelesi, Konya 2005.

Bi xun: Bi XUN, “Hoca Nasrettin ve Hint Hikâyeleri” (Çev. Alimcan İnayet), Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, İzmir 2005.

Cabbarov: Toramirza CABBAROV, “Türkistan Menbalarına Göre Nasreddin Hoca”, Nasreddin Hoca'nın Dünyası, Ankara 1996, 45–49.

Çağ: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm tarihi, C.9, çağ Yayınları, İstanbul 1988.

Dakuki: İbrahim DAKUKÎ, “İrak Türkmenlerinde ve Araplarda Nasreddin Hoca”, Nasreddin Hoca'nın Dünyası, Ankara 1996, s. 113–117.

Danışmend: İsmail Hami DANİŞMEND, “Nasreddin Hoca Kim?”, Nasreddin Hoca Kitabı, İstanbul 2005, s. 219–224.

Eren: Hasan EREN, “ Kıbrıs Ağzının Kökeni”, Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14–19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri, Ankara 1971, s. 347–359

Gökçe: Turan GÖKÇE, “1572 Yılında İç-il Sancağından Sürülüp Kıbrıs'a İskân Edilen Aileler”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, sa.2, İzmir 1997, s.1–78

Gölpınarlı: Abdülbaki GÖLPINARLI, Mevlânâ Celâleddin Dîvân, İstanbul 1974.

Holthoer: Rostislav HOLTHOER, “Nasreddin Hoca-Finlandiya'daki Zaman Ötesi Doğulu Kozmopolit”, Nasreddin Hoca'nın Dünyası, Ankara 1996, 93–98.

İmran: İmran BABAYEV- Paşa EFENDİYEV, “Azerbaycan'da Nasreddin Hoca Fıkraları İle İlgili Çalışmalar”, Nasreddin Hoca'nın Dünyası, Ankara 1996, s. 33–36.

Koçar: Çağatay KOÇAR, “Türkistan halk Edebiyatında Nasreddin Hoca”, Türkistan İle İlgili Makaleler, Ankara 1991, 119–134.

Konyalı: İbrahim Hakkı KONYALI, “Nasreddin Hoca”, Nasreddin Hoca Kitabı, İstanbul 2005, s.225–262.

Köprülü: M. Fuad KÖPRÜLÜ, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, Akçağ Yayınları, 2.bs. Ankara 2004.

Köprülü 2005: M. Fuad KÖPRÜLÜ, Anadolu'da İslamiyet (Haz. Metin Ergun), Ankara 2005.

Kurgan: Şükrü KURGAN, “Çin'deki Nasreddin Hoca”, Nasreddin Hoca'nın Dünyası, Ankara 1996, 85–89.

- Ma'rufov:** Z. M. MA'RUF OV, Özbek Tilining İzahlı Lugati, c.I, Moskova 1981.
- Nişanyan:** Sevan NİŞANYAN, www.nisanyan.com/sozluk/ (25.05.2006)
- Orhonlu:** Cengiz ORHONLU, "Osmanlı Türklerinin Kıbrıs Adasına Yerleşmesi (1570–1580)", Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14–19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri, Ankara 1971, s. 91–97
- Özkan:** İsa ÖZKAN: Huca Nasreddin Mezekleri, Nasreddin Hoca Fıkraları, Ankara 1999.
- Pakalın** 1983: Mehmet Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.1, İstanbul 1983s. 506
- Sertoğlu:** Midhat SERTOĞLU, Osmanlı Tarih Lügati, 2.bs., İstanbul 1986"efendi", Türk Ansiklopedisi, C.XIV, Ankara 1966, s.
- TA:** "efendi", Türk Ansiklopedisi, C.XIV, Ankara 1996, s. 373-374
- Tasavvufi:** www.tasavvufalemi.com/sayfa.php?yaziNo=465. (04.03.2006).
- Tatar:** Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C. 17, Tatar Edebiyatı, Ankara 2001.
- TDK:** Türkçe Sözlük, C.I, Ankara 1988.
- Tecer:** Ahmet Kutsi Tecer, "Nasreddin Hoca", Nasreddin Hoca Kitabı, İstanbul 2005, 33–45.
- Yakut:** Abliz Yakut, Genizat Geyurani vd., Uygur Tilining İzahlık Lugiti (Kıskartılmışı), Şincang Helk Neşriyatı, 1999.
- YTS:** Leonidas KARATTZAS, Faruk TUNCAY, Yunanca Türkçe Sözlük, Atina 1994.